

Cititorii de astăzi ai conferinței lui Adorno nu
pot să nu recunoască în avertismentele sale
reflectarea situației globale actuale.

The Nation

Theodor
W. Adorno

ASPECTE ALE
NOULUI
RADICALISM
DE DREAPTA

O conferință

Aspecte ale noului radicalism de dreapta

Stimate doamne, stimați domni,

Aș vrea să încerc nu atât să vă ofer o teorie a radicalismului de dreapta care să poată ridica pretenții de exhaustivitate, cât mai degrabă să subliniez, printr-o serie de observații distincte, câteva lucruri pe care este posibil să le fi trecut cu vederea. Așadar, nu vreau să substitui perspectiva mea altor interpretări teoretice, ci doar încerc să aduc o serie de adăugiri la ceea ce se știe sau se crede, în genere, despre aceste lucruri.

În 1959 am ținut o prelegere intitulată: „Ce înseamnă a ne reconcilia cu trecutul?“, în care am dezvoltat teza conform căreia radicalismul de dreapta ar putea fi explicat printr-un astfel de demers de reconciliere, sau potrivit căreia potențialul unui astfel de radicalism de dreapta, care la acea vreme nu era încă vizibil, poate fi explicat prin aceea că respectivele condiții sociale premergătoare fascismului continuă să existe.

Așadar, stimate doamne și stimați domni, aș dori să pornesc de la presupuziția că, în ciuda colapsului regimului fascist, condițiile premergătoare mișcărilor fasciste continuă să existe la nivel social, chiar dacă nu neapărat la nivel politic. Procedând astfel, mă gândesc în primul

rând la tendința încă predominantă a concentrării capitalului, care încearcă să fie mascată prin tot felul de arte statistice, dar în privința căreia nu există nicio îndoială. Această tendință de concentrare a capitalului atrage după sine întotdeauna, pe de altă parte, posibilitatea degradării permanente a diferitelor straturi sociale care, potrivit conștiinței lor subiective de clasă, erau cu totul burgheze, și care ar dori să-și păstreze privilegiile și statutul social, ba chiar, eventual, să îl consolideze. Aceste grupuri tind să urască socialismul sau ceea ce ele numesc socialism, adică plasează vina pentru declinul lor pe scara socială nu asupra mecanismului care provoacă acest declin, ci asupra acelor care s-au poziționat critic față de sistemul în care au beneficiat odată de un statut social (cel puțin conform noțiunilor tradiționale). Dacă aceștia se mai raportează astăzi critic la sistem e o altă chestiune.

Ce-i drept, tranziția la socialism sau, pentru a formula într-o manieră mai modestă, la organizațiile socialiste a fost întotdeauna extrem de dificilă pentru aceste grupuri și este mult mai dificilă astăzi, cel puțin în Germania – iar experiențele mele se referă în mod natural în primul rând la Germania –, decât era înainte. Acest lucru se întâmplă, în principal, pentru că SPD, Partidul Social Democrat German, se identifică, în fond, cu keynesianismul¹,

---

1. Keynesianismul este o teorie macroeconomică elaborată, în secolul al XX-lea, ca răspuns la Marea Criză Economică de către John Maynard Keynes, potrivit căreia guvernul trebuie să intervină în mod activ în economie, printr-o politică fiscală expansionistă, prin investiții în infrastructură, educație etc., pentru a contrabalansa dezechilibrele de la nivelul pieței, mai ales în perioadele de criză economică, recesiune sau depresiune. (*N. trad.*)

sau mai precis cu un liberalism de sorginte keynesiană. Acesta, pe de o parte, are într-adevăr potențialul de a schimba structura societății, așa cum este aceasta expusă în teoria clasică marxistă, dar, pe de altă parte, sporește riscul de sărăcie, cel puțin prin consecințele sale, pentru clasele despre care am vorbit mai devreme. Din această perspectivă, aș vrea să vă reamintesc doar în trecere de fenomenul inflației stagnante, dar extrem de vizibile, care este, dincolo de orice îndoială, o consecință a expansionismului keynesian, și să menționez, de asemenea, o teză pe care am dezvoltat-o într-o lucrare de acum opt ani, dar care începe să fie din ce în ce mai relevantă astăzi. Mă refer aici la teza că, în ciuda ocupării depline a forței de muncă și în ciuda tuturor acelor simptome ale prosperității, spectrul șomajului tehnologic continuă să rămână amenințător într-o asemenea măsură încât, în epoca automatizării, care a debutat, ce-i drept, mai târziu în Europa Centrală – decalaj care va fi însă, fără îndoială, recuperat –, chiar și oamenii implicați în procesul de producție simt deja că e foarte posibil ca în curând să fie de prisos, sau că sunt potențial șomeri – pentru a formula lucrurile într-o manieră mai puțin radicală. În plus, desigur, în Europa Centrală există și frica de Est, atât din cauza nivelului de trai mai scăzut de acolo, precum și din cauza lipsei de libertate, pe care oamenii, inclusiv masele, o trăiesc într-o manieră nemijlocită, ca pe o realitate; iar la toate acestea se adaugă, cel puțin până de curând, sentimentul amenințării din exterior.

E important să nu pierdem din vedere și situația particulară care prevalează în ceea ce privește problema naționalismului în epoca marilor blocuri de putere. Căci

naționalismul trăiește mai departe în cadrul acestor blocuri de putere, ca un mijloc sau instrument de reprezentare a interesului colectiv. Nu există absolut nicio îndoială că, dintr-o perspectivă psihosocială și chiar în termeni reali, există o frică foarte răspândită a diferitelor comunități de a nu fi absorbite în aceste blocuri și de a nu fi, astfel, grav afectate și la nivelul condițiilor materiale de trai. Așadar, dacă vorbim, de exemplu, despre potențialul agrar al radicalismului de dreapta, teama de Comunitatea Economică Europeană (CEE) și de consecințele CEE pentru piața agrară este cu siguranță extrem de puternică.

În același timp, totuși – și prin această remarcă ating deopotrivă caracterul antagonist pe care îl observ în cazul noului naționalism sau radicalism de dreapta –, naționalismul are ceva fictiv, dacă este privit din perspectiva organizării lumii de astăzi în aceste câteva blocuri de putere supradimensionate în care națiunile și statele individuale joacă, de fapt, doar un rol subordonat. Nimeni nu mai crede până la capăt în povestea asta. Națiunea individuală este extrem de restrânsă în libertatea sa de mișcare din cauza integrării sale în aceste mari blocuri de putere. Cu toate acestea, nu ar trebui să tragem de aici concluzia pripită că naționalismul nu mai joacă un rol decisiv din cauza acestui caracter perimat al său, ci dimpotrivă; căci se întâmplă chiar de foarte multe ori ca anumite convingeri sau ideologii să-și capete natura lor demonică, cu adevărat distructivă, abia atunci când situația obiectivă le privează de propria substanță. La urma urmei, procesele vrăjitoarelor nu au avut loc în perioada de glorie a tomsimului, când aceasta era învățătura oficială în catolicism, ci pe vremea Contrareformeii; și ceva asemănător este

probabil să se întâmple astăzi cu acest naționalism „patric“, dacă îmi este permis să-l numesc așa. De altfel, el a trecut deja printr-un astfel de moment de îndoială, de lipsă a unei încrederi depline în sine, în timpul lui Hitler. Iar această ambivalență, această oscilație între naționalismul înflăcărat și îndoiala în privința lui, care iarăși face necesară, la rândul său, înscenarea și exagerarea lui, astfel încât să vă puteți convinge, ca să spunem așa, pe voi înșivă și pe ceilalți, a fost deja un fenomen evident încă de pe atunci.

Ei bine, aș vrea să trag mai întâi câteva concluzii plecând de la aceste teze extrem de simple. Cred că pornind de la considerațiile de mai devreme – și anume de la ideea că avem de a face aici cu o teamă a populației față de consecințele evoluției societății în ansamblul său –, poate fi explicat un fenomen care a fost observat în repetate rânduri de către institutele de cercetare a opiniei și care a fost confirmat și în cadrul propriilor noastre cercetări: și anume faptul că susținătorii fascismului vechi și nou sunt distribuiți astăzi în toate părțile populației. Cred că ipoteza foarte răspândită conform căreia toate acestea sunt mișcări specific mic-burgheze, așa cum este cazul foarte recent al poujadismului² francez, este adevărată în privința – dacă se poate spune așa – caracterului social

-
2. Poujadismul a fost o mișcare politică și sindicală franceză apărută la începutul anilor '50. Numele acestei mișcări vine de la Pierre Poujade, care a înființat, în 1955, Union de défense des commerçants et artisans (Uniunea pentru apărarea comercianților și artizanilor), un partid de protest al micii burghezii, care a câștigat 42 de locuri în Adunarea Națională la alegerile din 1956. Uniunea s-a dizolvat în 1962, în bună măsură din cauza numeroaselor conflicte interne. (*N. trad.*)

al acestor mișcări. Însă teza în chestiune nu se aplică, cu siguranță, în ceea ce privește distribuția lor în rândul societății, chiar dacă anumite comunități mic-burgheze fac și ele parte din rândul populației vulnerabile, în special micii comercianți cu amănuntul, care sunt direct amenințați de concentrarea comerțului de acest fel în magazinele universale și alte întreprinderi similare.

Pe lângă mica burghezie, țărani, care se află într-o criză permanentă, joacă cu siguranță un rol extrem de important în această poveste. Și așa crede că, atâta timp cât nimeni nu va găsi cu adevărat o soluție la problema agrară, adică o soluție radicală, și anume una care nu se bazează pe subvenții, nu are un caracter artificial și nu este ea însăși, în sine, problematică, atâta timp cât nu se ajunge cu adevărat la o colectivizare făcută în chip rațional și cu simț de răspundere a agriculturii, această problemă va rămâne un cartof fierbinte care nu va putea fi gestionat de nimeni.

Mai mult decât atât, în cadrul acestor mișcări există ceva de genul unei opoziții care se intensifică mereu între rural și urban. Anumite grupuri specifice, cum ar fi micii viticultori din Renania-Palatinat, par, de asemenea, să fie extrem de sensibile la aceste mișcări. În ceea ce privește chestiunea susținerii acestor mișcări de către sectorul industrial în genere, nu avem încă nicio dovadă concretă a acestui lucru. În toate aceste chestiuni trebuie să pășim cu cea mai mare atenție, să nu gândim prea schematic și să nu ajungem prea repede, de exemplu, la concluzia pripită că industria ar promova fascismul – e important să ne ferim de astfel de scheme de gândire superficiale. De asemenea, trebuie să avem în vedere că fascismul, al cărui aparat are întotdeauna tendința de a deveni independent chiar și în

raport cu principalele interese economice, nu este deloc agreabil pentru marea industrie și că în Germania fascismul a fost adoptat, în fond, numai în ultimă instanță, și anume în momentul celei mai profunde crize economice, care nu a lăsat nicio altă opțiune pentru industria din zona Ruhr-ului, aflată în faliment la acea vreme.

Nu neagă nimeni că există încă destule cadre ale vechilor naziști. Dar și aici aș vrea să punctez un lucru simplu, pornind de la observațiile făcute în cadrul cercetărilor sociologice empirice. Ar fi greșit să credem că am avea de a face, în cazul lor, doar cu așa-numiții oameni care nu pot fi educați, și în privința cărora nu ne rămâne decât să ridicăm neputincioși din umeri. Nu există nicio îndoială că și tinerii sunt atrași de aceste mișcări, în special aceia care fac parte din generațiile care au trăit catastrofa Germaniei din 1945 ca tineri de zece-cincisprezece ani, și care au atunci un sentiment extraordinar de puternic că „Germania trebuie să se ridice din nou“.

Știți foarte bine că nu consider aceste chestiuni ca fiind, în primul rând, probleme de natură psihologică. Dar dintr-o perspectivă a psihologiei sociale, s-ar putea spune că în 1945 panica deplină, dizolvarea reală a identificării cu regimul și cu disciplina impusă de el nu au survenit așa cum s-a întâmplat în Italia, de exemplu, ci această identificare cu sistemul și-a păstrat coerența până la capăt. Ea nu a fost niciodată dizolvată cu adevărat în Germania și acesta este, desigur, unul dintre elementele pe care grupările despre care vorbeam mai devreme le pot exploata foarte bine.

Se spune foarte des, mai ales cu referire la acele categorii de oameni „imposibil de educat sau convinși“, precum

și în privința tuturor celor care fac parte din rândul celor imposibil de consolată, că există un strat social așa-zis sedimentar, alcătuit din astfel de oameni imposibil de educat, de nebuni – așa-numiții *lunatic fringe*, nebunii de la marginea societății, cum li se spune în America –, care există în orice democrație. Și există un anumit confort burghez pe care ți-l dă o asemenea perspectivă liniștitoare, odată ce aderi la ea. La astfel de poziții cred că se poate răspunde doar în felul următor: cu siguranță un fenomen de acest fel poate fi observat, într-o măsură sau alta, în orice așa-zisă democrație din lume, dar el trebuie înțeles numai ca o expresie a faptului că în ceea ce privește fondul său, mai ales dimensiunea sa socio-economică, democrația nu s-a concretizat până astăzi nicăieri până la capăt, în adevăratul sens al cuvântului, ci a rămas doar ceva la nivel formal. Iar din această perspectivă, mișcările fasciste ar putea fi descrise ca stigmat, ca cicatrice ale unei democrații care, până astăzi, nu a reușit încă să se ridice pe deplin la nivelul propriului concept.

Dacă este vorba despre corectarea anumitor clișee în privința acestor lucruri, aș dori, de asemenea, să spun că relația dintre aceste mișcări de extremă dreaptă și economia de piață este o relație structurală, adică ele sunt condiționate tocmai de această tendință de centralizare și pauperizare. Ne-am supune însă riscului de a ajunge la judecăți foarte greșite dacă am crede că în acest caz am avea de a face cu o condiționare pe termen scurt sau dacă am corela pur și simplu radicalismul de dreapta cu anumite fenomene conjuncturale din domeniul economic.

Succesele NPD³-ului în Germania deveniseră deja oarecum alarmante înainte de contractarea economică și, într-o anumită măsură, au anticipat-o sau, dacă doriți, i-au atenuat efectele. Pentru că, într-un fel, au anticipat cumva o angoasă și o groază, dacă le putem spune așa, care abia mai târziu au devenit foarte acute.

Și vorbind despre această anticipare a groazei, cred că am atins cu adevărat ceva foarte important care, din câte văd, este mult prea rar luat în considerare în cadrul perspectivelor obișnuite asupra radicalismului de dreapta, și anume relația foarte complexă și dificilă, care joacă un rol central aici, față de sentimentul de catastrofă socială. S-ar putea vorbi despre o denaturare a teoriei marxiste a colapsului, denaturare care survine în această conștiință infirmă și greșită. Pe de o parte, se pune întrebarea cu privire la dimensiunea rațională a problemei: „Cum ar trebui să continuăm, ca societate, atunci când ne confruntăm cu o criză majoră?”; și tocmai ca răspuns la această situație de criză se nasc mișcările despre care vorbeam mai devreme. Dar, pe de altă parte, aceste mișcări au ceva în comun cu tipul de astrologie manipulative la care se tot face apel astăzi, și pe care o consider un simptom extraordinar de important și revelator dintr-o

---

3. Partidul Național Democrat al Germaniei (în germană, *Nationaldemokratische Partei Deutschlands*) este un partid radical de extremă dreaptă, cel mai numeros partid neonazist din 1945 încoace, în prezent membru al Alianței pentru Pace și Libertate din Parlamentul European. Cele 16 landuri germane au inițiat, în 2012, un demers pentru interzicerea acestui partid la Curtea Constituțională a Germaniei, care a fost însă respins în 2017. (*N. trad.*)

perspectivă social-psihologică, și anume au în comun faptul că, într-un anumit sens, aceste mișcări își doresc catastrofa, că sunt hrănite de fantezii ale declinului și decăderii globale, fantezii care, de altfel, după cum foarte bine știm din documentele epocii, nu erau deloc străine de cei care s-au aflat cândva la conducerea NSDAP⁴-ului.

Dacă ar fi să vorbesc dintr-o perspectivă psihanalitică, aş spune că în mod cert aceasta nu este deloc cea mai mică dintre forțele mobilizate aici de către aceste mișcări, care face apel la dorința inconștientă a oamenilor de dezastru, de catastrofă. Însă aş vrea să mai adaug un lucru – și mă adresez acum aceluia dintre voi care sunt pe bună dreptate sceptici cu privire la o interpretare pur psihologică a fenomenelor sociale și politice. Aș vrea să subliniez că acest comportament nu este în niciun caz doar unul motivat psihologic, ci că are și o bază obiectivă. Cine nu poate vedea nici ceea ce se află în fața ochilor săi și nu are nicio dorință de a produce o schimbare a bazei sociale, acela nu-i mai rămâne nimic altceva de spus decât ceea ce spunea și Wotan-ul lui Richard Wagner: „Știi ce vrea Wotan? Sfârșitul.“ De pe treapta socială pe care se află el, un astfel de om nu-și poate dori decât prăbușirea și ruina,

---

4. Partidul Național-Socialist Muncitoresc din Germania (în germană, *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) este un partid fondat în timpul Republicii de la Weimar, a cărui ideologie era construită în jurul naționalismului și antisemitismului, dar și pe respingerea democrației și a marxismului. Cunoscut mai ales sub numele de Partidul Nazist, a fost condus de Adolf Hitler începând din 1921, fiind unicul partid politic din Germania anilor 1933–1945. (*N. trad.*)

Pentru Adorno, extremiștii de dreapta sunt „stigmatate“ și „cicatrice“ ale unei democrații care pentru mulți a rămas o vorbă goală: „Democrația nu s-a ridicat nici până astăzi la înălțimea propriului concept.“

Deutschlandfunk Kultur

La fel ca la finalul anilor 1960, când Adorno susținea prelegerea despre renașterea extremismului de dreapta, Europa se confruntă de aproape un deceniu cu un nou avânt al aceluiași tip de discurs politic pe care Adorno îl considera un real pericol la adresa democrației. La fel ca atunci, renașterea mișcărilor extremiste și succesul de care s-au bucurat ori se bucură în unele dintre statele occidentale se datorează tocmai eșecurilor democrației, faptului că ea, așa cum constată Adorno, a rămas în urma propriului deziderat, faptului că echitatea și incluziunea economică, politică și socială au rămas prea des la stadiul de proiect. Și poate că lecția fundamentală a conferinței susținute de Adorno acum mai bine de o jumătate de secol este că, atâta timp cât aceste deziderate fundamentale vor rămâne neîmplinite, democrația europeană se va afla mereu în pericol de a fi sufocată de extremismul de dreapta, chiar dacă el va lua alt chip decât cel de acum o jumătate de veac.

